

(Mások által) megélt gondolatok

Ezt csak többféleképpen tudom elmondani: hol úgy, mintha én rólam szólna, hol meg úgy, mintha nem. „Ez egy másik kabát”, mondta egyik tanárom, amikor a szociológia értékmentességét magyarázta. Talán éppen az elidegenedést kell segítségül hívnunk, el kell rejtenünk magunkat, hogy arcunkat megóvjuk? Melyiket válasszuk: a pozitív vagy a negatív utópiát, ha az el nem rákosodott nyelvet keressük?

Persze, erről a dilemmáról nemcsak mi tehetünk, hanem a téma is, amellyel kapcsolatban a sznobok már elcsépezték: utána már nem lehet verset írni (pedig Celan még róla is tudott). De hát a téma mi vagyunk, rólunk szól a történet, bármilyen szégyenletes is. Úgy érzem: előbb beszélnem kell erről a szégyenről, csak aztán ölthetek kabátot.

I.

„Már elmúlt, most már nem borulok ki”, írja Peter Handke az anya haláláról írott kisregényében. Én már régen nem borulok ki, de nekem még most sem múlt el, tizenkét éve sem. Keresem a beregszászi gimnázium évkönyvében a nevét, de nem találok sehol. Ő azt mondta, hogy ott elvégzett öt osztályt, mindig kitűnő volt, csak aztán elvitték őket a háborúba, és nem tudta befejezni. Néhány éve, egyik testvérétől hallottam, hogy bár

okos volt és szorgalmas, nem volt jó tanuló, feleléskor mindig begörcsölt. Egy másik testvére azt mondta nemrég, hogy egyikük sem volt gimnazista. Polgáriba jártak.

Úgy nevelt, hogy mindent megbocsátott, de a hazugságot soha. Olyankor órákig nem szólt hozzám, mintha örökre elhagyott volna. Én meg se szólani, se mozdulni nem tudtam, nem is akartam mindaddig, amíg meg nem kegyelmezett. Amíg Zuglóban laktunk, mindennap órákig énekelt nekem. Aztán iskolaéretlen voltam, a tanórákon is énekeltem, majd évekre megbetegedtem: nélküle ma rokkant lennék. Ő volt én, és én voltam ő. Egyszer a sarokban állva, befelé fordulva találtak, amikor hazajöttek. Kérdésükre azt válaszoltam, hogy rossz voltam, és ezért önként beálltam a sarokba. Nagyot nevettek: nem is csináltál te semmit, nem tehetsz semmiről. (Ezt is egy hozzátartozóm mesélte később, mert én már elfelejtettem a történetet. Én lettem ő.)

Tényleg, miért nem tehettem semmiről, miért nem csináltam semmit?

Akkor is csak ültünk, és néztük tovább a meccset (Magyarország–Ausztria 1:1), amikor a rendőrök becsengettek a hírrel, hogy megtalálták. Aznap volt a születésnapom. Este még színházba mentem, Rózewicztól A mi kis stabilizációnkot adták. Másnap felmentünk Pestre, hogy megnézzük az intenzív osztályon. Este, az egyik rokonomnál megint meccset néztünk (csak az újságok Fekete Krónikáiban olvasni hasonlót). Lefekvés után (azt hitték, már alszom) a szomszéd szobából hallom: mi lesz, ha felépül? Biztos újra kezdi.

Nem kezdte újra, mert akkor sem adta meg magát. Tíz éven át, minden nap elmondta, hogy megcsinálja, mert elmeógyógyintézetbe akarjuk záratni, mint hipocondert, aki a saját és az én betegségeimre hivatkozva nem akar elmenni dolgozni. (Mi csak legyintettünk. Alkalmasint ilyeneket gondolhattunk: farkast kiáltó pásztorfiú, vagy ezt: amelyik kutya ugat, az nem harap.) Közeledett a pártkongresszus, a sajtóban, a tévében filippikákkal az élősdiek, a haszontalanok ellen, akiket ki kell iktatni társadalmunkból. Neki ez déjá vu volt, és úgy döntött, itt az utolsó alkalom, amikor még megcsinálhatja a maga varsói gettólázadását, negyven Tardyllal, amíg be nem végezik rajta azt, amit 1944-ben félbehagytak.

Nekem külön is megjósolta, hogy fel fogok lélegezni, ha ő már nem lesz. Tudta: ha nincs az az utolsó tíz év, akkor én ma józan vagyok és harmonikus, vagy éppen bőfögő nyárspolgár, ha úgy tetszik. Azóta is lázálmaimban, ismét él, és újra kezd, pedig arca, se teste nincs már. Igaza van, neki kell vállalnia ezt a szerepet, ha úgy érzi: a környezetében a Hamletek is Claudiusok.

II.

Konrád György írja a Kerti mulatságban: „A többiek helyett élsz.» Ezt mondta a falumban egy zsidó férfi, akinek feleségét és a két gyerekét elégették. 1945 januárjában mondta ezt, tizenkét éves voltam akkor. Ez a megállapítás úgy hangzott, mint egy ítélet. Meg kell gondolnom, hogy mit teszek. Ki kell találnom, hogy mit szólnának hozzá a többiek...”

Én 1956-ban születtem, és ha a Csernobil keltette kételyt félretesszük, az én zuhanyrózsámból már bizonyíthatóan csak víz jön. Mégis kapva kapok a második Holocaust-nemzedékről szóló pszichológiai beszámolókon, melyek szerint a haláltáborot járt szülő élményvilágát öntudatlanul is beleszocializálja gyermekébe. Hiszen az én anyám is percekig álldórgált velem a zebránál, nem mert átmenni, nehogy elüssenek minket. A vendéglőben is sokszor nem ehettük meg a húst, mondván: biztos romlott (ezt mérgezési fóbiának hívják a pszichológusok). Hiszen én is őrjöngeni kezdek minden üzletben, hivatalban, ahol tárgyként és nem személyként kezelnek, mint Kertész Imrét a vámvizsgálatkor a Gályanapló-ban vagy vonatjegyvásárláskor az Angol lobogó-ban. „Persze, a gyengébb hadd pusztuljon, mi? Ne féljeteK, nem leszek a terhetek-re!”, rémüldözök, amikor környezetem túlzónak minősíti betegségtudatomat. Olyan vagyok, mint Philip Roth: A szellem árnyékában című könyvének főszereplője, aki Anne Frank után sóvárog? (Az amerikai zsidók egész kulturális iparágat kerítették amiatti lelkifurdalásuk köré, hogy ők megúszták anélkül, hogy segítettek volna, és ezt úgy próbálják kompenzálni, hogy úgy tesznek, mintha ők is ott lettek volna.)

Csakugyan, ezen kellene elgondolkodni: miért van, hogy erről a dologról csak a mások történetét lehet elmondani, a sa-

játot pedig nem? Én abból próbálom felépíteni a saját arcomat, amiben mások elvesztették; ahogy André Finkelkraut: *Le juit imaginaire (A képzeletbeli zsidó)* című könyvében a szerző is mondja: e sztori nélkül senki lennék. Így viszont pendlizhetek a mártírológia és a sátánizmus között, és tabudöntést, „coming out”-ot játszva büntetlenül tabuizálhatom magamat, más-kor éppen érinthetetlenlésemet panaszolva.

Anyám el is követett mindent, hogy történeteit én is megtudjam: ő nem tett némasági fogadalmat, mint sok sostársa, szinte mindennap mesélt Auschwitzról. Számtalanszor elmondta pl. (már untam is), hogy hogyan sasszézott ki a sorból Mengele háta mögül, aki már balra szelektálta – a többiek ilyesmit soha nem merészeltek, hiszen törvénytisztelő polgárok voltak, és elhitték, hogy amit nem szabad, azt nem is lehet. Azt viszont csak nagyanyámtól hallottam, hogy egyszer már végleg kiszelektálták őket, amikor a gázkamra ajtajától kb. 100 méterre nagyanyám meglátta az egyik SS-t, és szólt neki: üzenjen Grese-nek, mert a kis énekesnőt viszik a gázba! (Irma Grese-nek, a homoszexuális tömegyilkosnőnek egyik, gyönyörűen éneklő, akkor 12 éves nagynéném volt a kedvence.) Hát ilyen szerelemgyerek vagyok én? Vagy a szomszéd hátizsákjából a munkaszolgálatban, az éhhalál küszöbén elcsent elemózsiának köszönhetem, hogy most itt önkifejezhetek?

De hát nekem kenyerem is van, borom is van, szívem minek is szomorítsam? Félre szenvelgés, félre önsajnálát és sebfeltépkedés, hiszen továbbra is szeretem a futballt és a színházat, mint ahogy a régi fényképeket is. Nézem a beregszászi gimnázium, a Kadimah zsidó cserkészcsapat tablóját, s egyre fürkészem a régi képeslapokat, a rajtuk szereplő városok főterein a cégtáblákat, a Kohnokat, Fischereket, Neufeldekert (anyám Neuwelt volt).

Mintha csak azt kutatnám: ki helyett élek én?

III.

Ez az a kimondatlan kérdés, amelynek a kimondatlansága következtében a Holocaustról szóló személyes beszámolók, visszaemlékezések döntő többsége nem képes hitelesen képet nyújtani arról, ami ott történt. A népírtásról szóló túlélői üze-

netek nem jutnak el a címzettekhez, tudományoskodva úgy is mondhatnánk: nem tudnak megfelelni a hatékony kommunikáció kritériumainak. Meggyőződésem, hogy még az áldozatokkal a legmélyebben szolidarizáló nemzsidók számára is titok marad: mi is történt a haláltáborokban, és ezért csak az együttérzés szándékáig juthatnak el, a tényéig nem. Márpedig a dolog tétje természetesen az, hogy ami akkor és ott megtörtént, soha többé nem ismétlődhessen meg. Mondani sem kell, hogy ezt a célt nem képesek szolgálni sem a kincstári antifaszizmust árasztó lektűrök, sem pedig a kalandfilmek, amelyek azt sugallják, hogy a fasizmus ellen a Tenkes kapitányának leányvirtusa is elegendő. Az antifaszizmus nem ér el semmit, ha lesüllyed a november 7-i beszédek színvonalára, és ha be lehet ragasztani a brigádnaplóba.

Engem azonban most elsősorban azok az írások érdekelnek, amelyek szándékuk szerint nem a dolog könnyebbik végét kívánják megfogni, de mégsem aknázzák ki a közlés lehetőségeit. Igaz, ahhoz senkinek sincs joga, hogy – az ötvenes évek izraeli közhangulathoz hasonlóan – leszólja a Shoah áldozatait, amiért „feltartott kézzel mentek a vágóhídra”. Azt azonban világosan ki kell mondani, hogy az Auschwitzról szóló művek legtöbbször – a kevés és ezért annál fontosabb kivételtől eltekintve – nem jó írás, és szemügyre kell vennünk hibáikat.

A Holocaust-irodalom gyengesége alapvetően kettős jellegű. Egyfelől tárgyukat úgy állítják be, mint valami rendkívüli, kivételes, nem normális dolgot. A közlő ezáltal elszeparálja élményvilágát a befogadótól, ez pedig azzal az eredménnyel jár, hogy még a legnyitottabb olvasó számára is idegen, abnormális színben tűnhet föl maga a szerző is. Ez pedig azért baj, mert – anélkül, hogy ezzel bele akarnék bocsátkozni az Auschwitz–Gulag számháborúba, amely a „melyik volt a szörnyűbb?” kérdés körül folyik – a Holocaust a társadalom egy kisebb, jól meghatározott csoportjának volt szenvedő félként a személyes élménye. Ez azért van így, mert a náciizmus elsősorban a kisebbséget üldözte, szemben a sztálinizmussal, amely meg-megújuló, időben is hosszabb tisztogatási hullámaiban hol ezt, hol azt a réteget, vagyis: az ezekből össze-

adódó többséget. Bár a kommunista terrorról természetesen tilos volt nyilvánosan beszélni, majdnem minden családban volt legalább egy személy, akinek üldöztetésben volt része, s így lassacskán az egész társadalomnak kialakult egy – igaz, nem-nyilvános – tudása, személyes tapasztalata arról, hogy milyen a kommunista elnyomás. Ezzel szemben ugyanez a társadalom csak hallomásból, az érintettek beszámolóiból értesülhet(ett volna) a náci népiirtásról. (Most nem térek ki sem a Holocaustot, sem a sztálinizmust, illetve 1956-ot és az azutáni megtorlást követő, az utódokra is áthagyományozott kollektív amnéziákra. Csak azt vizsgálom, hogy ki mit *ismert* belülről, áldozatként, és azt nem, hogy ki milyen átélt élményeiről és miért kívánt *hallgatni*.) Nemcsak a volt fasiszták ellenségességén, elutasításán vagy az egykori közönyösök büntudatelfojtó struccpolitikáján múlik tehát a KZ-lágerekről szóló híradások hatékonysága, hanem az információk egyedüli birtokosaitól származó közlések hatásosságán is.

Természetesen örülség és rosszindulat kell az abban való kételkedéshez, hogy a Holocaust példa nélkül áll az emberiség történelmében. Sajnos, a róla tudósítók nem hiszek abban, hogy ezt a nemzsidók is tudják, és ezért ezt olyannyira túlhangsúlyozzák, hogy az már öngóllal ér fel. Pedig sok leírást ismerünk, amelyből kiderül, hogy a lágertársadalom is a maga iszonyatában normális társadalom volt: érdekekkel, hierarchiával, szerepekkel. Szinte egyetlen szerző – talán a nemzsidó Tadeusz Borowskit kivéve – sem képes azonban mindezt saját társadalmaként ábrázolni, sőt, nem is akarja, s igyekszik – emberinek megőrzöttnek tudott – énjétől távolítva bemutatni az embertelenséget.

S itt érkezünk el a Holocaust-literatúra másik alapfogymé-
kosságához, amelyet ismét egy személyes példával próbálok meg illusztrálni – elvégre más fogódzónk ebben a témában akkor sem lehet, ha mi nem voltunk ott, és ha már így van, jobb, ha számot vetünk ezzel a paradoxonnal.

Személyes balszerencsém rövid tornaórai pályafutásom során csak jutasi őrmester-típusú tornatanárokkal hozott össze. Az egyik típus, hogy úgy mondjam, egy az egyben pofozott. Ez voltaképpen egyszerűbb eset volt annyiban, hogy

könnyebb volt rá reagálni: felháborodhattunk, sírhattunk, vagy panaszkodhattunk szüleinknek. Volt azonban olyan testnevelő is, aki kifinomultabb, fehér kesztyűs módszereket alkalmazott: utasított minket, hogy egymást pofozzuk, vagy páronként szemben leguggolva, egymás fülét megfogva, békaügetésben menjünk végig a tornatermen. A Shoah-ról szóló könyvek nagy része azért nem tud elég közel kerülni az olvasóhoz, mert szerzője fél tőle. Nem meri elmondani neki, hogy a lágerrek viszonyai nem az első, hanem a második típusú tornatanárt mintázták. Pedig Himmler, Eichmann és társai tudták: az embert igazából nem a vele szemben elkövetett aljasságok, megalázások teszik tönkre, hanem az, ha sikerül olyan feltételek közé kényszeríteni, hogy önmagát vagy társait megalázza. Az emberi méltóság nem természetből adott, objektív valami, hanem ugyanolyan véges és sérülékeny, mint maga az emberélet. Egy konzolidált, normális társadalomban a jól öltözött, szabad embernek, így a rabtartónak is több emberi méltósága van, mint az állati sorban tartott, csíkosruhás rabnak, és ezt a rab is így gondolja, hiszen nem egy bűnöző szubkultúrából, vagy ellenkultúrából jött, hanem ugyanazokat a konformista értékeket osztja a társadalomba való beilleszkedésről, mint őrei.

Ezért van pl., hogy sok megerőszakolt nő nem tesz feljelentést, ha a bűncselekménynek nem volt szemtanúja, hiszen kételkedő, hitetlenkedő embereknek kellene bizonygatnia szegyenét, amivel csak tetézné azt. A Shoah-könyvek írói maguk is ennek az optikának a foglyai (hiszen ők ráadásul a II. típusú tornatanár által meghatározott helyzeteket éltek át). Sorstársaikhoz hasonlóan ők sem hiszik el: nem felelősek azért, hogy kénytelenek voltak elenni az utolsó falatot fogolytársuk elől. „Csak a selejtje jött haza, az igazak ottmaradtak, mert erre nem voltak képesek”, mondogatják a túlélők, s a többes szám harmadik személyű kijelentésben indokolatlan büntudatuk fejeződik ki saját, fel nem róható, objektív felelősségük miatt, amelyről hallgatnak, mert úgy vélik: ezzel hóhéraikat igazolnák. Ezzel pedig maguk is interiorizálják a rájuk kényszerített totalitárius nézőpontot, és ezért az egyesegyetlen hiedelmükért felelősek, hiszen ebben már dönthetnének másképpen is.

Aki viszont ezt a felelősséget vállalja, már felemelte a fejét, és nem megalázott, arctalanná tett tárgy többé, hanem önálló, erkölcsi szubjektum, aki már elindult az emberi méltóság visszaszerzéséhez vezető úton. Nem kell már pusztá létezését is a kiirtására szövetkezett szociáldarwinizmus igazolásának tekintenie, nem kell felőrlődnie a „ki helyett élek én?” – dilemmában. A kérdésfeltevés így, tisztító, katartikus erejűvé válhat, és már nem az önpusztítás eszköze. A kimondott szónak, a megvallásnak így valóban teremtő, szinte mágikus ereje van, és pedig éppen azáltal, hogy demisztifikál, szétlebbenti a ködösítés fátylát, és felmutatja a zsidó szellem legfőbb értékét: az igazságot. Átala az örök magányból ki lehet lépni a nyilvánosság elé, és hitelesen lehet kommunikálni azokkal, akikről úgy véltük: múltjuk, átélt élményeik mássága eleve hallgatásra ítélt bennünket. Ha kibeszéljük a csontjainkba, vérrünkbe ivódott totalitarizmust, megdöntjük legfőbb trükkjét: hogy egymás előtti szégyenkezésre késztet bennünket.

IV.

Az eddigiek során a Holocaust-literatúra hibáira koncentráltam, pedig semmi kétségem nincs afelől, hogy a Vészkorszakról az irodalmi művek nyújthatják a leghitelesebb képet. A társadalomtudománynak – amelyet szociológusként belülről ismerek – a kezét e téren megköti az, hogy csakis személytelenül, eldologiasítva vizsgál olyan mechanizmusokat, amelyekre szintén az elszemélytelenedés és az eldologiasodás jellemző. Átélni, a személyes szférába hozni (és ezáltal, csakis ezáltal megérteni azt is, ami hatmillióval történt) csak egyetlen ember halálát lehet; hatmillió statisztikákkal viszont csak ideológiai, politikai számháborúkat vívhatunk, a tudományos tényítisztelet minden szándéka ellenére is. (Hogy nemcsak annak ellenére, hanem azzal összefüggésben is, arról Zygmunt Baumann: A Holocaust szociológiája című kitűnő tanulmánya elmélkedik.)

A Vészkorszakról szóló legkiválóbb írások értéküket részben éppen annak köszönhetik, hogy esztétikai céljaikat is redukálják, és szerényebb, ám jobban megvalósítható, a tárgy

iránti alázatot inkább kifejező feladatokat tűznek csak maguk elé. Vannak szerzők, akik a kíméletlen őszinteségű tényleírás eszközeivel élnek, a művészi ábrázolás, az események minősítésének szinte minden igénye nélkül, mint pl. a különben erős írói tehetségű Borowski, de említhetjük itt analóg módon a Gulag-literatúrából Salamovot is. Mások azt a módszert választják, hogy az átélt borzalmakról tudatosan hallgatnak – amint azt Szép Ernő ki is fejtí az Emberszag utolsó mondatában –, és az olvasó ingerküszöbére tekintettel a zsidóüldözésnek ama létszakára koncentrálnak, ahol még vagy már nem a mindenkitől elszeparáltan folyó pusztítás dominál, hanem a jogtiprások, a szenvedések a környezettel folyó interakciók során történtek – történnek (ld. Bassani: Finzi–Kontiniék kertje; Nyéri János: Madárország, Keszi Imre: Elysium, Ámosz Oz: Minden folyó).

A szerintem legjobb művek azok, amelyek a lágerek világát egy általános condition humaine-nel kapcsolják össze (pl. Primo Levi: Akik odavesztek és akik megmenekültek, vagy Kertész Imre regényei). Kertész Imre számára mintha már nem is az a megszokott kérdés lenne a releváns, hogy hogyan történhetett meg mindez annak idején, hanem: hogyhogy nem történik meg most is, hiszen bármikor megtörténhetne újra? Ez a – tudatosan történelmietlen és elontologizált! – kérdésfeltevés számunkra, a túlélők gyermekei számára lehetővé teszi, hogy jobban értsük önmagunkat és talán őket is, jobban, mint ők maguk – paradox módon éppen azáltal, hogy nem éltük át azt, amit ők, de őket magukat magunkban előbb öntudatlanul átéltük, és a „helyettük élni” felismerésével tudatosan, tehát távolságot is tartva átélhetjük.

3<0A-a

